

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Житомирський державний університет імені Івана Франка
ІНІ філології та журналістики
Кафедра дидактичної лінгвістики та літературознавства

А. В. Усатий

**Формування читацьких умінь учнів
старших класів у процесі вивчення
літературних творів**

Монографія

**Житомир
Вид-во ЖДУ ім. І. Франка
2012**

УДК 821.161.2(07)+373.54+37.03
ББК 83.3 (4 УКР) я 721.6
У74

*Рекомендовано до друку вченою радою Житомирського
державного університету імені Івана Франка
(протокол № 7 від 24 лютого 2012 р.)*

Рецензенти:

Бібік Н. М. – доктор педагогічних наук, професор, академік
НАПН України (м. Київ);

Топузов О. М. – доктор педагогічних наук, професор НАПН
України (м. Київ);

Шевченко З. О. – кандидат педагогічних наук, старший
науковий співробітник лабораторії літературної освіти
Інституту педагогіки НАПН України

Усатий А. В.

У74 Формування читацьких умінь учнів старших класів
у процесі вивчення літературних творів : монографія. –
Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – 172 с.

ISBN 978-966-485-113-5

У посібнику розглянуто проблеми розвитку читацьких умінь
учнів старших класів у процесі вивчення української літератури,
подано методичні рекомендації, приклади завдань з подальшим
використанням їх на практиці.

Посібник зацікавить учених-методистів, учителів-
словесників, студентів, а також широке коло читачів.

УДК 373.54:821.161.2+37.03
ББК 83.3 (4 УКР) я 721.6

Автори будуть вдячні за усі побажання та конструктивні
зауваження щодо подальшого вдосконалення посібника: e-mail:
Usatij@i.ua

Всі права захищені законом. У використанні матеріалів
посібника посилання на авторів обов'язкове. Передрук чи інше
відтворення тексту без письмового дозволу автора заборонено.

ISBN 978-966-485-113-5

© Усатий А. В., 2012

ЗМІСТ

Передмова	4
I. Формування читацьких умінь старшокласників як науково-методична проблема	
1.1. Психолого-педагогічні засади формування читацьких умінь учнів старших класів	13
1.2 Науково-методична закономірність формування читацьких умінь у процесі вивчення української літератури ..	43
1.3. Проблема читацьких умінь у теорії й практиці шкільної літературної освіти	60
2. Методика формування читацьких умінь старшокласників у процесі вивчення української літератури	
2.1. Науково-методичні засади методики	82
2. 2. Методична система формування читацьких умінь старшокласників і їх результати	94
Список використаних джерел	151

Передмова

Про сформованість суспільства ХХІ століття свідчать ряд показників: інтелектуальний і культурний розвиток, науково-технічний прогрес, економічна обізнаність і вплив на зростання рівня фінансових можливостей, стан освіти, освіченості, екології тощо, а відтак виникає питання, що слід зробити для успішної реалізації цих соціально-економічних і культурних чинників, необхідних для того, щоб цей процес став безповоротним, а всі зміни носили лише позитивний характер як для суспільства в цілому, так і для кожного зокрема. Не випадково в національній доктрині розвитку освіти в ХХІ столітті сказано: „Головна мета української освіти – створити умови для розвитку і самореалізації кожної особистості як громадянина України, формувати покоління, здатне навчатися впродовж життя, створювати й розвивати цінності громадянського суспільства”[240, с. 2].

Багато з того, що відбувається в суспільстві, залежить від досвіду його членів. Можливість швидкого осягнення змісту публіцистичної чи наукової статті, художньої літератури, вміння зробити після її прочитання висновки породжує хоча теоретичний, але досвід, яким можемо скористатися в майбутньому.

Іноді нам треба досвід, щоб обрати собі товариша, друга чи й супутника життя. Цей процес не може відбутися без життєвого досвіду, без уміння правильно оцінити ситуацію, в якій діють конкретні люди, отже, нам треба знання, уміння й навички, щоб правильно себе поводити. Народна мудрість каже, що „розумний вчиться на чужих помилках”, а щоб таких помилок було менше, треба багато чого знати. Навіть випадкова зустріч зобов’язує нас думати, думати над тим, що доброго принесе таке знайомство, які „вічні цінності” суспільства ми набудемо після знайомства.

Початок століття, переважно, відзначається якоюсь нестабільністю, непередбачуваністю, перипетіями. Не становить винятку і ХХІ століття зі своїми вагомими трансформаціями, глобалізацією, міжнародним прагненням до самовдосконалення, панування, самоутвердження.

Не кращий час і для України, що прагне поєднати свою долю з країнами Європи, та не має змоги як економічної, так і географічної відірватися від північного сусіда, для якого ласий край вигідний, цікавий, про який століттями склалася думка як про „меншого брата”, котрого, як меншого, можна образити,

з яким можна вчинити не як з партнером, бо звикли, що він усе стерпить.

Позитивне об'єднання з Європою вимагатиме значних змін в політиці, економіці, культурі, науці. В науці та політиці це супроводжуватиметься утворенням спільного освітнього й наукового простору, розробкою єдиних критеріїв оцінки досягнень, прилучення до стандартів освіти, що вимагає „Болонська декларація”. Ґрунтовний аналіз української та європейської системи науки та освіти вимагає значних змін, які повинні відбутися саме у нашій системі набуття знань, хоча, слід зауважити, наша система освіти давала і дає міцні і всебічні життєво необхідних знання, вона випробовувалась на міцність не одне десятиліття і в порівнянні з іншими освітніми досягненнями країн, українці, бажаючи чогось досягти, можуть зробити дуже багато.

Отже, нам бракує світового досвіду, нам бракує змоги побачити, як живуть і працюють в інших країнах.

Досвід, знання, вміння і навички мусять бути в чомусь закріплені, такою однією з форм закріплення досвіду виступає художня література.

Тому в нашій розвідці ми прагнули дослідити процес формування читача, здатного швидко сприймати, аналізувати, узагальнювати, робити висновки у процесі читання художньої літератури, осягнення змісту прочитаного, що полягає не лише в поверховому розумінні, а й заглибленні в низку проблем, пов'язаних з ними: епоха, особистість автора, розуміння ним подій, „полеміка” з автором тощо.

Отже, як відомо, процес формування читача, в якого сформовано культура читання, котрий у змозі, прочитавши літературний твір, зробити висновки, до яких входять не тільки вміння переказувати зміст, виділяти героїв, усвідомити їх місце в сюжеті, але й збагнути, чим подобається конкретний персонаж, ставлення до нього автора і читача, його місце у творі, враховувати історичну епоху твору і автора, в який період він жив тощо, – складний, відповідальний і багатогранний. Процес літературної освіти пройшов тернистий шлях, до нього ставилися як до культурного надбання, здатного формувати людяність, вихованість, вміння висловлювати свої думки, розвивати їх, пізніше це перетворилося в політичну арену утворення революційно-демократичних настроїв, захоплення красою життя тощо, а вже в ХХ столітті на фоні життєвих проблем домінувало партійно-політичне замовлення, хто ж не хотів його виконувати, „нагороджувався” ярмом ворога народу. Одночасно точилася щоденна пошукова робота

науковців, котрі хотіли розв'язати проблеми формування читача, здатного аналізувати, думати, шукати шляхи виходу із ситуації життя, що склалася.

Процес формування читача залежить від тієї методики, якою користуються для досягнення мети. Історичний екскурс в минуле свідчить про те, наскільки потрібним було вміння не тільки читати, а й розуміти прочитане, давати йому свою оцінку, виходячи з історичних чи суспільних законів, погоджуватися з думкою героїв, автора чи заперечувати її. Так виникала методика аналізу художньої літератури, що зароджувалася з казками, прислів'ями, загадками, піснями, удосконалювалася з появою писаних, а пізніше друкованих творів. Сьогодні, крім усього, постає питання фільтрації інформації, адже науково-технічний прогрес дає нам стільки різноманітної інформації, осягнути зміст якої не вдається жодній людині, як би ми до того не прагнули. Отже, виникає проблема культури життя: обирати з великого обсягу те, що потрібно тобі, що збагатить новими знаннями, сформує нові риси людяності.

Отже, від того, як ми зуміємо репрезентувати досвід поколінь, зацікавити ним, залежить те, яких громадян розвиненої в майбутньому України ми виховаємо, що чекатиме нас, наших нащадків на терені держави України.

Читач. Людина. Особистість. Член суспільства, з яким цікаво говорити, який може переконати, висловити свою думку, який діє за моральними принципами. Ідеал суспільства. Чи буває так? Чи можна будь-кого окремо взятого перевиховати і зробити таким? Та й чи може кожен мати потрібні погляди, однаково сприймати життя, а чи твір художньої літератури? Чи буде тоді цікаво спілкуватися з такими людьми, в яких все однакове: думки, погляди, оцінка подій, життєві ситуації.

Гадаємо, що саме художня література своїм завданням ставить виховати людину, сформувати її погляди, удосконалити моральні принципи, виробити життєву позицію, своє бачення історичних подій, отже, зробити людину особистістю. Для цього мусять бути сформовані життєві вміння, а для нас суто літературні уміння і навички, без яких важко уявити сучасника.

Сприймати будь-який текст ми не зможемо без спеціальних умінь. Завдання дослідження й полягає в тому, щоб показати, як проходить процес сприймання художнього твору, в процесі чого здійснюються удосконалення читацьких умінь і навичок, необхідних для формування людини.

Здобуття Україною статусу незалежності зумовило ґрунтовну реорганізацію системи освіти, спрямовану на виховання національно свідомої, всебічно розвиненої особистості з високими моральними цінностями. Соціальні зміни, зорієнтовані на національне відродження українського суспільства, ставлять нові вимоги до викладання літератури в школі. Формування особистості засобом виховання кваліфікованого читача є головним завданням учителя-словесника. В Національній доктрині розвитку освіти особлива увага звертається на формування світогляду, розвиток творчих здібностей, читацьких умінь і навичок учнів з метою самореалізації особистості. Цей процес має відбуватися неперервно, утворюючи певну систему протягом усього шкільного вивчення літератури. З огляду на це, виникає необхідність удосконалення методики викладання української літератури в цілому і зокрема формування читацьких умінь старшокласників, спрямоване на досягнення цілісності сприймання систематичного курсу літератури, побудови системи уроків, що допомагає простежити зростання учня-читача у процесі вивчення предмета „Українська література”.

З метою вдосконалення системи шкільної освіти розроблено Державні освітні стандарти, якими передбачено зміст, систему вимог до знань і вмінь учнів, Концепція літературної освіти. У них, зокрема, зазначено, що головною метою вивчення української літератури є засвоєння учнями основних художніх цінностей, створених засобами мистецтва слова. Головні завдання вивчення української літератури полягають у виробленні потреби в читанні й перечитуванні найкращих зразків художнього літературного мистецтва, умінь працювати з художнім текстом, аналізувати його, відчувати багатство й красу мови, відрізнити літературний твір від інших мистецьких явищ, визначати його місце в доробку письменника, в літературному процесі епохи. Із погляду сучасних педагогічних технологій, літературні твори аналізуються як зразки мистецтва слова, а це передбачає вміння сприймати і оцінювати їх художньо-естетичні компоненти, сприймати виражальні мовні засоби, вступати в діалог з автором, даючи власну оцінку зображеним подіям, визначати закони творення мистецтва слова.

Проблема формування читача в школі, шляхи розвитку читацьких умінь і навичок стали предметом досліджень, у яких розкрито окремі аспекти зазначеної проблеми на різних етапах шкільної літературної освіти. Питання художнього сприймання учнів досліджували О. Нікіфорова, Н. Молдавська,

Л. Жабицька. Ґрунтовне дослідження загальних закономірностей формування читацьких умінь і навичок на матеріалі зарубіжної літератури здійснила О. Ісаєва. Окремі аспекти питання знайшли відображення в роботах Є. Пасічника, Н. Волошиної, Б. Степанишина, С. Пультера, І. Синиці, З. Шевченко, В. Щербини та ін.

Синтетичний за своїм характером феномен читацьких якостей, умінь і навичок розглядається в них із різних позицій, розкриває окремі сторони проблеми – від первинного сприйняття твору до розуміння естетичної функції мистецтва літератури.

Нові освітні технології, осмислення їх ролі у формуванні в учнів літературної компетентності стали вимогою часу. Осягнення змісту художнього тексту учнями вимагає від учителя систематичної цілеспрямованої роботи, високої компетентності в питаннях літературознавства і методики навчання. Методисти попередніх десятиліть спрямовували мисленнєву діяльність учнів на вироблення вмінь ідеологічного розуміння твору, у процесі аналізу якого не враховувались національні особливості, індивідуально-особистісне бачення зображених подій, морально-культурна своєрідність письменницьких пошуків. Сучасне осмислення літературного твору вимагає формування творчої особистості з власною думкою про зображені події, власним поглядом на відповідну епоху, власним сприйняттям і розумінням системи образів.

Здобуття Україною статусу незалежності зумовило ґрунтовну реорганізацію системи освіти, спрямовану на виховання національно свідомої, всебічно розвиненої особистості з високими моральними цінностями. Соціальні зміни, спрямовані на національне відродження українського суспільства, ставлять і нові вимоги до викладання літератури в школі. На уроках літератури формуються найважливіші соціально-моральні уявлення й орієнтири, вивчення літератури сприяє вихованню суспільно зрілої, активної, творчої особистості. Формування особистості через виховання кваліфікованого читача є головним завданням учителя літератури в школі. У Національній доктрині розвитку освіти особливу увагу акцентовано на формуванні світогляду, розвитку творчих здібностей, читацьких умінь і навичок учнів з метою реалізації самостійного наукового пізнання, самоосвіти та самореалізації особистості. Цей процес має відбуватися неперервно, утворюючи певну систему протягом усього

шкільного курсу вивчення літератури. З огляду на це виникає необхідність удосконалення методики викладання української літератури в цілому, зокрема формування читацьких умінь старшокласників, спрямоване на досягнення цілісності сприймання систематичного курсу літератури, побудови системи уроків, що допомагає простежити зростання читача у процесі вивчення гуманітарних предметів.

З метою вдосконалення системи шкільної освіти розроблено Державні освітні стандарти, якими передбачено зміст, систему вимог до знань і вмінь учнів, Концепцію літературної освіти. Зокрема, у них зазначено, що головною метою вивчення української літератури є засвоєння учнями основних художніх цінностей, створених засобами мистецтва слова. Головні завдання вивчення української літератури полягають у виробленні потреби в читанні і перечитуванні найкращих зразків літературного мистецтва, умінь працювати з художнім текстом, аналізувати його, відчувати багатство й красу мови, відрізняти літературний твір від інших мистецьких явищ, визначати його місце в доробку письменника, у літературному процесі епохи. З погляду сучасних педагогічних технологій літературні твори аналізуються як зразки мистецтва слова, а це передбачає вміння сприймати й оцінювати їх художньо-естетичні компоненти, сприймати виражальні мовні засоби, вступати в діалог з автором, даючи власну оцінку зображенням подій, визначати закони творення мистецтва слова.

У концепції національного виховання дітей і молоді в національній системі освіти України підкреслено, що ідеалом виховання на сучасному етапі є високоосвічена, професійно компетентна, всебічно розвинена особистість, наділена глибоко національною свідомістю та державницькою відповідальністю, здоровими інтелектуально-творчими, тілесними, духовно-моральними й естетичними, родинними та патріотичними почуттями, працьовитістю, господарською кмітливістю, підприємливістю та ініціативою [147].

Концепція літературної освіти, Державний стандарт з української літератури спрямовують увагу на те, щоб зміст літературної освіти, форми, методи навчання і виховання в школі будувалися на засадах сформованості патріотичних почуттів учнів, їхньої національної самосвідомості. На життєву позицію та самореалізацію старшокласників значно впливають програмові художні твори, які своїм змістом спрямовують їх на активну діяльність, формують свідомого громадянина незалежної України.

Гуманізація й гуманітаризація освітньої системи в Україні передбачає посилення уваги до людини, її фізичного й духовного розвитку. Йдеться про створення нової школи України XXI століття, яка б плекала творчу особистість, створила умови для її повноцінного фізичного, інтелектуального, духовного розвитку, для пізнання культури й духовності з орієнтацією на всю різноманітність вітчизняних і світових зразків [304, с. 10].

Викладання предметів гуманітарного циклу має сприяти відродженню національної духовності, формуванню гордості за свою Батьківщину, її культуру, літературу, велику й сповнену драматизму історію українського народу.

Могутнім фактором „виховання свідомих громадян Української держави, формування освіченої творчої особистості” є „прилучення до літератури, надбань народної творчості, здобутків української й світової культури” [100, с. 6,12]. Адже житиме рідне слово – житиме й народ, що його творить. А це, в свою чергу, потребує здатності сприймати й розуміти художній твір, мову його образів, вироблення системи вмінь і навичок роботи з книгою – усього того, що в сукупності створює інтелектуальний і емоційно-чуттєвий досвід читача. Адже адекватне сприймання художнього твору з усіма його композиційними елементами забезпечує глибоке усвідомлення учнями його художньої цінності, а також осмислення авторської позиції, у процесі чого формується ціла низка читацьких умінь, що є актуальним для нашого суспільства [59, с. 71].

У Національній доктрині розвитку національної освіти України у XXI століття зазначено, що головною метою української системи освіти є створення умов для розвитку й самореалізації кожної особистості як громадянина України, формування поколінь, здатних навчатися протягом життя, утвердження і розвиток цінностей громадянського суспільства, а метою національного виховання є передача молодому поколінню соціального досвіду, духовної культури, національної ментальності народу, своєрідності його світогляду і на цій основі формування особистісних рис громадянина України [61, с. 29; 240, с. 2].

Проблема формування читача в школі, шляхи розвитку читацьких умінь і навичок стали предметом досліджень, у яких розкрито окремі аспекти зазначеної проблеми на різних етапах шкільної літературної освіти. Питання художнього сприймання учнів були в колі зору О. Нікіфорової, Н. Молдавської, Л. Жабицької. Ґрунтовне дослідження загальних закономірностей формування читацьких умінь і навичок на матеріалі зарубіжної літератури здійснила О. Ісаєва. Окремі

аспекти питання знайшли відображення в роботах Є. Пасічника, Н. Волошиної, Б. Степанишина, С. Пультера, І. Синиці, З. Шевченко, В. Щербини та ін.

Дослідження на дану тематику свідчать про виняткову важливість і складність проблеми формування умінь і навичок, що забезпечують здатність сприймати й розуміти художній твір. А тому й аспекти висвітлення синтетичного за своїм характером феномена читацьких якостей, умінь і навичок розглянуто в них з різних позицій і фактично розкривають окремі сторони проблеми – від первинного сприйняття твору до розуміння естетичної функції мистецтва літератури.

У наш час, коли в Україні поряд із традиційною загальноосвітньою середньою школою з'явилися інші типи середніх навчальних закладів, зокрема ліцеї та гімназії зі своєю особливою спрямованістю, з поглибленими програмами з літератури і т. ін., активно розвивається педагогічна творчість учителів. Нові освітні технології в школі, у ВНЗ, осмислення їх ролі у формуванні в учнів літературних компетентностей стали вимогою життя. Однак викладання в школі літератури як системи організованої цілісності, системний підхід до методики предмета ще не набули належного утвердження в шкільній практиці. Хоча йдеться не про створення системи, а про зведення в систему складових традиційного розгляду творчості письменника: ознайомлення з біографією, аналіз тематики, проблематика художніх образів, мови творів. Сама ж методична наука має обґрунтовувати і будувати педагогічний процес, виробляти нові педагогічні технології, у яких реалізувалися б мета і принципи нашої освітньої системи.

Крім того, є і протилежна тенденція. Як показує практика, у певної частини учнів знижується зацікавленість літературою. В умовах зростання меркантильних інтересів у суспільстві в уявленні частини школярів зазнають девальвації духовні цінності. Засобом, здатним пробудити і розвинути у них „душі високі поривання”, є саме література, покликана виховувати почуття, прагнення до добра і правди, громадянські ідеали і просто людські якості. Але для цього потрібно, щоб літературна освіта учня не зводилася, хай і до старанно вивченої, але звичайної інформації про літературу. Отже, необхідно формувати в школярів уміння осягати художній твір як явище мистецтва слова. Однак доводиться констатувати, що шкільна літературна освіта ще не перетворилася на цілеспрямований, неперервний, науково обґрунтований і практично доцільний структурований процес формування в учнів заданих якостей особистості.

Нові освітні технології, осмислення їх ролі у формуванні в учнів літературної компетентності стали вимогою часу. Осягнення художнього тексту учнями вимагає від учителя систематичної цілеспрямованої роботи, високої компетентності в питаннях літературознавства і методики навчання. Методисти попередніх десятиліть спрямовували мисленнєву діяльність учнів на вироблення вмінь ідеологічного розуміння твору, у процесі аналізу якого не враховувалися національні особливості, індивідуально-особистісне бачення зображених подій, морально-культурна своєрідність письменницьких пошуків. Сучасне осмислення літературного твору вимагає формування творчої особистості, з власною думкою про зображені події, власним поглядом на відповідну епоху, власним сприйняттям і розумінням образної системи. Дослідження шляхів формування читацьких умінь і навичок у процесі вивчення української літератури є актуальним як для методичної теорії, так і практики викладання літератури в сучасній школі. порушена тема пояснюється не лише багатогранністю проблеми, а й тими змінами й корективами, які внесло за останні десятиріччя в шкільну освіту саме життя.

Критичний аналіз науково-методичної літератури і шкільної практики свідчить про низький рівень сформованості у старшокласників системних, узагальнених спеціальних читацьких умінь, урахування психолого-педагогічних умов їх формування у процесі навчання, недостатньо розроблену методику формування читацьких умінь на завершальному етапі вивчення української літератури в школі.

Мета полягає в розробці системи роботи, спрямованої на формування у старшокласників читацьких умінь як засобу естетичного сприймання та розуміння художніх творів, розвитку інтересу до вивчення літератури як одного з видів мистецтва.

Наукове видання

Усатий Андрій В'ячеславович

**ФОРМУВАННЯ ЧИТАЦЬКИХ УМІНЬ
УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ
У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ
ЛІТЕРАТУРНИХ ТВОРІВ:**

Монографія

Надруковано з оригінал-макета автора

Підписано до друку 29.02.12. Формат 60х90/16. Папір офсетний.

Гарнітура Bookman Old Style. Друк різнографічний.

Ум. друк. арк. 10.0. Обл. вид. арк. 9.75. Наклад 300. Зам. 56.

Видавець і виготовлювач

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка

м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.

електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua